

1843 ԲԱԶՄԱՎԷՊ 1909

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ
ԿԷ
ԱՊՐԷԼ
Թ. 4

ԱԶԳԱՅԻՆ — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ — ԳԻՏԱԿԱՆ — ՊԱՏՄԱՅԻՆ —

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ՝ ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԻ ԱՄՍԱԹԵՐԹ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

ԼԱՏԻՆ ԼԵԶՈՒՆ

ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՆԱԽՆԵԱՅ ՔՈՎ

Աղարսեղեղոս—Փառապետ Բիւզանդացի—Լատինագիտաց զպրոց և ոսկեղարեան իւայն թեկն զպատկերք:

Նախորդ յօդուածով՝ շանալով ապացուցանել որ Վազար Փարպեցու առ Վահան Մամիկոնեան գրած շատագովական նամակը և Ս. Երանոսի «Յոյցը ատաքեւ» լական ճարտգովեանն՝ գիրքը լատիներէն լեզուէ թարգմանութեան հետքեր կը պարունակեն, ըսինք որ այս երկու գրութիւնք բացառիկ երկոյթ մը չեն մեր ոսկեղարեան մատենագրութեան մէջ, և թէ ասոնց կարգէն կրնան շարուիլ զեռ զանազան գործեր, և մանաւանդ Ազաթանգեղոսը, Յետոյ մի առ մի շարելով այդ երկու գրութեանց մէջ նշմարուած լատիներէնի թարգմանութեան սխալները, կը խնդրէինք

մեր բանասէրներէ որ չմեղադրեն Եր. թարգմանչաց լատիներէն լեզուի մէջ ունեցած նուազ հմտութիւնը, և կը խոստանայինք Ազաթանգեղոսի առեղծուածային յառաջարանը վերլուծել ամբողջապէս՝ ցուցնելու համար որ մեր նախնեաց այնքան հռչակուած ու գովարանուած յունագիտութիւնն ալ շատ փայլուն երևոյթ չունի այսօր, նոյն իսկ եթէ չուզենք ըսել որ լատինագիտութենէ ալ նուազ է ոմանց թով: Սակայն շատ աւելի կարեւոր և հետաքննական համարուելով մեր նախնեաց բնագիրներու քննութեան մէջ մինչև այսօր այս անտեսուած լեզուն յայտնի ցուցնել, կը շեղինք սակաւ մի մեր խոստումէն և համառօտիւ ակնարկ մը տալով Ազաթանգեղոսի յառաջարանին վրայ, կ'անցնինք բուն գիրքը լեզուաքննական տեսակէտով ուսումնասիրելու, անոր հետ գուգելով նաև իւր ժամանակակից և բաղդակից Փառապետը: զոյգ սիւններ հայ կրօնական և բաղաքական կենաց տաճարի, որոնց կոթնած ամբարձած են հինգերորդ դարէն սկսեալ բոլոր մեր հարց և մատենագրաց երկերը, և որոնց ստուերին տակ և որոնց շուրջը բարդուած են մինչև այսօր անհամար քննական ուսումնասիրութիւններ պատմա-

1. Բազմալէզ 1909 թ. 2. Փետր. էջ 59: Էջերու յիշատակութիւնք կատարուած են Հետեւի աղագրութեանց համեմատ, Աղարսեղեղոս 1862, Փառապետ Բիւզանց 1892, որովհետև այս աղագրութեանց համեմատն եղած են նաև մեզմէ նախորդ զանազան քննութիւններ:

կան, մատենագրական, եկեղեցական և հնագիտական ու աշխարհագրական խնդիրներ յուզելով և խուզելով: Չկայ նշանաւոր հայախոս կամ հայագետ բանասէր մը որ ուսումնասիրած չըլլայ այս շորորոգ դարու երկու վեհ մատենագիրները, կամ գէթ անոնց մին միայն և նոր կարծիք մը արտայայտած չըլլայ: Ասոնց եղած են մինչև հիմայ մեր ազգային բանասիրութեան փորձաքարերը որոնց շփուած են մի առ մի Սղիղիճի, Լակարդ, Լանկուա, Կութշմիտ, Բիսէլ, Նահապետեան, Սարգիսեան (Հ. Բ.), Տաշեան, Նորայր, Էմին, Մախասեան, Դադրաշեան, Խալաթեան, Կելծեր, Ֆէդդէր, Մարքուարդ, և այլն և այլն:

Ճշմարիտ բանակ մը հմուտ բանասէրներու, որոնցմէ վերջ պատկառանք և ղող մը կը զգայ երբ այս մատենագրաց վրայ խօսիլ ուզէ մէկն. բարբաղդաբար դեռ ամէն բնիւր ըսուած չեն, և քննութիւնը սպառած չեն զանազան տեսակէտներով: Մինչև այսօր յեղիցուած և շրջըրջուած խնդիրները հետեւեալներն են գլխաւորապէս.

1. Եղած է Ազաթանգեղոս մը քարտուղար Տրդատայ՝ հռոմայեցի.
2. Ազաթանգեղոս յատուկ անձի մը անուն չէ, այլ վերադիր մը Հայոց դարձի պատմութեան.
3. Մեր ձեռքն ունեցած գիրքը գրուած է ըստ ոմանց՝ հայերէն, ըստ բազմաց՝ յունարէն, և գէթ մասամբ մը միայն՝ ասորերէն.
4. Ըստ ոմանց գրուած է, և ըստ բազմաց՝ իմրագրուած, հինգերորդ դարու մէջ.
5. Խմրագրութեան համար ծառայած են պատմական ու գիւանական գրութիւն մը Տրդատայ քարտուղարի, Լուսաւորչայ վարք մը, իր անուամբ վարդապետութիւն մը, Հոփսիսմեանց վկայաբանութիւն մը, և ասոնց անհուն վրայ թարգմանող — իմրագրողէն աւելցուած զանազան հաստատանքներ.

6. Գրեթէ նոյն ինդիրներն են նաև փաւստոսի նկատմամբ, և յետոյ քննելով Ազաթանգեղոսի, փաւստոսի և Կորեանի մէջ եղած յարաբերութիւնը, ելած են հետեւեալները.

7. Ամրո՞ղջ հասած են այս գիրքեր մեր ձեռքը, թէ պակասաւոր.

8. Մի՞ վ է բանաբար և որմէ:

Կը թողունք յիշել ներքին պարունակութեան նկատմամբ յարուցուած խնդիրները, որոնց մասին խօսիլ այս յոդուածիս ալ զիտումէն դուրս է:

Մեր գլխաւոր և միակ զիտումն է ցունցնել որ Ազաթանգեղոս գրուած է լատիններէն, նոյնպէս նաև փաւստոսի պատմութիւնը. այս հիմը հաստատուելէ վերջ արդէն ինքնին կը լուսարանուին, որ

1. Ազաթանգեղոս իրական անձ մ'է, քարտուղար Տրդատայ և հռոմայեցի, հեղինակ իր անուամբ հասած այս գրոց ամբողջութեան.

2. Այս գիրքը չէ իմրագրութիւն մը զանազան գործերու, այլ մի միակ գործ, որու մէջ ազուցուած է Հոփսիսմեանց նահատակութեան յունարէն վկայաբանութիւն մը:

Յիւսանք որ բանասէրք պիտի չուզեն ծայրայեղութեամբ չափազանցել մեր այս վերջին տեսութիւնը, որովհետև մենք ալ գիտենք որ այս ամբողջական միակ գրութեան մէջ ալ ներմուծուած և աւելցուած և յապաւուած ու զեղչուած են թարգմանողի և օրինակողաց կողմանէ զանազան իմաստներ, եղածներու կրկնութիւններ, մեկնութիւններ, և նաև ամբողջ պարբերութիւններ, ինչպէս ներմուծուած են ուրիշ շատ հեղինակաց և գրուածոց մէջ, ոչ միայն մեր՝ այլ նաև օտար ազգաց և ժամանակաւ շատ աւելի մեզի մերձաւոր: Այս յուսանք կը զօրէ փաւստոսի համար ալ:

3. Գէորգ ասորոյ, Ս. Նիկեփորի յիշատակութիւնը, ինչպէս բոլոր յունարէն առ մեզ հասած թարգմանութիւնը և Լուսաւորչայ վարուց լատիններէն հատակոտորք, թարգմանու-

թիւնք են կամ թարգմանարար յիշատակութիւնք և քաղուածք լատին Ագաթանգեղոսի սկզբնագրին՝:

Դիտել կու տանք միայն որ աշխարհագրական և պատմական յատուկ աշունց այլայլութիւնք յառաջ եկած են շատ հաւանականարար նոյն ինքն Ագաթանգեղոսէ, որ զանոնք դրած է իւր գիրքին մէջ ըստ հայերէն արտաբերութեանց, Հոս անցողակի դիտել կու տանք նաև որ այս ինդրոյս մէջ չկրնար համեմատութեան եզր առնուիլ Կորեան աշունցը հասած Վարդ Մաշտոցին, և կարելի չէ անոր ժանդակչու հեղինակութիւն մը տալ, որովհետև թէ համատու է թէ ընդարձակ ձևին մէջ, այդ վարքը մուրացածոյ քաղուածք մ'է, թեւաւ և Կորեան անարժան՝:

Յետ այս կէտերը դիտելու, անցնինք այժմ համառօտիւ քննելու Ագաթանգեղոսի առեղծուածային յառաջարանը, ինչպէս որ խոստացանք:

Որ և է մատենագրի պարտքն է անշուշտ իւր գրուածին պարագաները համառօտիւ յայտնել և յառաջարանութեամբ մը ամբողջութեան բովանդակութիւնը ծանուցանել. նոյնը անշուշտ ըրած է նաև Ագաթանգեղոս, սակայն այնպիսի տարօրինակ երևոյթի տակ կը ներկայանայ մեզ այսօր այդ յառաջարանը, որ Հ. Բ. Վ. Սարգիսեան հասկատումը հաղորդեալ աշունանելով՝ մրկափոփ ծովի մը կը նմանցնէ,

ուր կը վիտան սոսկավիթխար կէտեր և խեցեմորթ ժժմակներ հակասութեանց իմաստանք և պէսպէս դիպաց: Իսկ Հ. Բ. Վ. Տաշեան համատու է կը կորէ վճռելով, որ «Ագաթանգեղոս զրոյց յառաջարանն անշուշտ նախնականին մէջ շատ այլազգ ըլլալու էր»:

Ինչպէս յառաջ եկած է այս այլալութիւնը, դիւրին է ըմբռնել եթէ դիտենք որ այժմեան յառաջարանը մասն չկազմեր Ագաթանգեղոսի զրոյց և անոր հետ ունի լոկ փոքրիկ պատահական յարաբերութիւն մը, և զինչ աւելի. որովհետև ինքն յինքեան առանձին գրութիւն մ'է և շատ հաւանականաբար մասն Ագաթանգեղոսի մէջ ազդեցուած Հոփսիմեանց նահատակութեան յունարէն պատմութեան: Որդէն այլևայլ հետքեր, ինչպէս պիտի տեսնենք, յայտնի կը ցուցնեն անոր սկզբնագիր յունարէնը: Հեղինակը, որ չորրորդ դարու անձ մ'է անշուշտ, (կամ գէթ զրոյց գիւտին ժամանակակից) Թարգմանաբար առած է լատին Ագաթանգեղոսէն միայն փոքրիկ յառաջարանը, որ մինչև ցայժմ նոյնպէս կը պահուի դեռ, և կը գրուէ մեր 1862-ի տպագրութեան 19—22 էջերը: Յետոյ հինգերորդ դարու հայ թարգմանիչը, Ագաթանգեղոսի լատին գրքին հետ իւր առջև ունենալով նաև այս յունարէն գրուածութիւնը, թարգմանած է հաւասարապէս, յառաջարանը պահելով իրրև յառաջարան, իսկ Հոփսիմեանց նահատակու-

1. Իթէ նոյն մարմինը կը կազմեն Ա. Նիկիփորի յիշատակած հատուածին հետ, ինչպէս հաւանական կը համարի մեծ Հ. Բ. Վ. Սարգիսեան (Ագաթ. եւ իւր Բագմադարեան գաղտնիքը, 1890. էջ 332). Իսկ եթէ զանազան ազդեցութիւնք ծագում ունին, լինք զոտարի այս յունարէն թարգմանութիւնները հայերէնի փայլէն կատարուած ընդունել, ինչպէս ընդունուած է ցարդ:

2. Համառօտ խմբագրութիւնը՝ արդէն իսկ բանասէրներէ արհամարհուած է Տ. Նորայր զայն արժանաւոր Սաւո-Կորիսն կ'անուանէ, իսկ ընդարձակը չենք դիտեր ինքն՝ այնքան յարկը կը համարուի, քանի որ նոյն ինքն Տ. Նորայր՝ որ անոր վրայ հեացողն է դիտելով որ «մինչդեռ Հինգերորդ դարու յանապոյն պատմիչը Ղազար «Փարպեցի և Մովսէս Խորենացի» ազիզորմ արտա-« ասու բանիւք կ'աւագեն զարժանալի Հայոց Թազարու-« Բնանք և զգրկումն մեծին Սահապայ, Կորիւն՝ ակա-« նասան վկայ ժամանակին բոլոր թշուառութեանց՝ համը « և լեզուակապ կը մնայ. ոչ մի բան եւ ոչ քիս բանի,

« եւ ոչ րոյնք յիշատակ իմէ (Փ. Բիւզանդ. Գ. Ժգ) կը « նուրէր Հայրենի երկրին անշուր ազգայն, ինչ արքային « զատապարտութեան, մասնաւոր մեծամուն կաթողի-« քոսի հալածման, որ թերևս աւելի քան զՄաշտոց հոգ « և ինձմ ասորած էր իւր զատապարտութեան՝ կը ստիպուի յանկուլ. «(Այս անկանյն ծանր ծանր թերու-« թիւնք կը պարտաւորեն զիս բռնի՝ Թէ վարքն Մաշտոցի իրրև պատմական գրուած լուրին մեծ արժէք, ճառ մի է այն և ոչ պատմութիւն» (Կորիւն Վ. և Նորին Թազարու-« Բնութիւն. 1900 էջ 9—10): Եւ սակայն չեղանակը իւր ընդարձակ յառաջարանին մէջ կը խոստանար պատմութիւն գրել և ոչ ճառ մը: Ոչնչ համարձակութեամբ կը կրկնենք մեր փրագոյն յայտնած կարծիքը, և շատ ուղիղ անդրադարձութիւն կը համարենք մեծ Հ. Գ. Վ. Նահապետեանի տեսութիւնը՝ Թէ, «Կորիւն յարցաբանու համար՝ հարկ է զայն անցնել քննադատութեան առեղծ Ժան-« րոցի մը տակնու» (Ուղագրութիւնք ազգ. մատենագրաց 1907, էջ 146):

թիւան մասը ազուցանելով բուն իր տեղը՝ պատմութեան մարմնոյն համաձայն՝ կը ցախնը որ այսու մեր մատենագրութեան ամենաթանկագին հատոր մը կորսուած է. որովհետեւ հեղինակը՝ որ Ազաթանգեղոսի հետ ապրած է՝ զոհացած չէ միայն Հոփի-սիմեանց վկայարանութեամբ, այլ զրած է այդ ժամանակի գլխաց ընդարձակ պատմութիւնը, ինչպէս իրաւամբ կը զուշակենք իր յառաջաբանի խօսքերէն (էջ 22-26):

Այս գլխաւոր կէտէն դուրս, հնագրական ակնարկ մը տալով ազաթանգեղեան այժմու յառաջաբանիս, մեր առջև կը պարզուի շատ հետաքննական երևոյթ մը, որ մեր մատենագրութեան մէջ դեռ առաջինն է: Ճիշդ նման երևոյթ մ'ալ ժամանակաւ անդրադարձուցինք Հոովմէական հռչակաւոր Martirologio Geronimiano-յի մասին՝ Այս վկայարանութիւնը հաւաքողը, ինչպէս նաև մեր Ազաթանգեղոսի յառաջաբանին թարգմանողը, չեն կրցած իրենց աշխատութիւնը լրացնել և կատարեալ օրինակ մը թողուլ յետնոց. իրենցմէ մնացած է միայն գրեթէ անկատար ատարձ մը, լի սրբագրութիւններով, որով անհմուտ օրինակողներ առանց սխալներն ու եղած սրբագրութիւններն իրարմէ զանազանելու, անխտիր օրինակած են մին կամ միւրը և երբեմն նաև երկուքն ի միասին: Այսու յառաջ եկած են այնքան կրկնութիւնք բառերու, հոմանիշք և այլն, որոնք այսօր իրրև լեզուի ճոխութիւն կը նկատուին, մինչդեռ անխիղճ պէտք էին սրբագրուիլ ու ջնջուիլ: Այսպէս, օրինակի համար, ունինք.

յէջ 8 զատու զապրոշտ անձանց փրկութիւն, ուղղելի՛ կամ չունև զուրպոտտ անձանց, և կամ չունև անձանց փրկութիւն.

անդ. այդ առ չդոյոտիւնս աղրատութիւն կարօտութիւն յետիև տնանգութիւն՝ որոնցմէ պիտի առնուի ընտրանօք մին միայն. նոյնպէս

անդ. շտապեալք (ուղ. ստիպեալք?) առ փտանցի տնկեալք տարակրտաւանց զմարկսն հաճեալք, ուղղելի շտապեալք առ փտանցի և կամ ի փտանց անկեալք տարակրտաւանց. և այլն: Երջնպէս դարձեալ

յէջ 13 ի խնդիր եղեալ և խոչիւքն ի մէջ քերեալ գկարգ պատմութիւն՝ իրրև կարգս պատմութիւնք յետեալ շատ օրինիև շատ ժամանակի իրացև եղիաց. ուր վերջին իրրև կարգս պատմութիւնք քերեալ բառերը նախորդներուն կրկնութիւնն են օրինակողի սխալելով: Դարձեալ

յէջ 21 ի ման հատեալ մտեալ և կտօքն Աստուծոյ այսրեև զարձեալ, անխնայպէս նորէն կը կրկնուի, առ մտեալ ի զրուես մտնու, զարձեալ անաի կտօքն Աստուծոյ:

Թողով այսպիսի ուրիշ շատ կրկնութիւններ ու սխալ ընթերցումներ, որոնց կարգին կընայ դատուի նաև յէջ 10 զըտնուած հնազանդութիւնքն և քառք փոխանակ ունարաւորին ըլլալու, առնունք սխալներու երկու մեծ զուխ-գործոցները (յէջ 20 և 21) որոնք անհերքելի կերպով մը կը թուին հաստատել մեր այս տեսութիւնքը թէ՛ սկզբնագիր յունարէնի մը նկատմամբ, և թէ առաջին թարգմանութեան անկատար մնացած ըլլալուն նկատմամբ: Այս հռչակաւոր զուխ-գործոցներն՝ են հաւեհատու պատական բառը և մեկնախի մեկնամարտիկ երկպատակաւ տեսութիւնք՝ առեղծուածք:

Հաւեհատուպատական բառն արդէն շատ քննութեանց առարկայ եղած է և զանա-

1. Bessarione, Serie III. vol. I. fasc. 91-92 էջ 146.

2. Հաւանականաբար այս երկու կէտերը կրնան ուղղուիլ նաև այսպէս. այլ առ չդոյոտիւնս (կամ չդոյոտեան, աղրատութիւն, կարատութիւն) ի յետիև տնանգութիւն տնկեալք. շտապեալք առ փտանց տարակրտաւանց զմարկսն հաճեալք... (բազումք) ի փաճառականութիւն արտահոստ տուայաւանց անկանէ յօտարիւ:

3. Այս անուշաբեր պիտի կարգացուի քանութիւն, ինչպէս յունարէնով պիտի ուղղուի քիչ վերջ և ինչպէս ուղիղ կարգացած է արդէն Մարտոյի վարդին հաւաքողը (այս. 1833 էջ 28): Միայն այս օրինակը թող բաւական համարուի ցուցնելու համար որ Մարտոյի վարուց հաւաքողը Ազաթանգեղոսէն քաղած է սխալ մը, որ միանշանակաւ կը ցուցնէ թէ այս երկու գիրքերը խմբագրող կամ յօրինողը չեն կրնար միեկնուիլ անն ալ ըլլալ:

զան նուազ կամ աւելի հաւանական մեկ-
նութիւններ և ուղղութիւններ ստացած:

Մեծ. Հ. Գ. Վ. Նախագետեան իւր
վերոյիշեալ Ուղղադրութեանց գիրքին՝ մէջ
յետ յիշելու որ «Հ. Թ. Թորոսեան, 1897-
ին, Բագմավեյի Սուրբանդակի պատաս-
խաններու մէջ առաջարկեց «հոնգիստեան
պատասխան»», «հոնգիստեան տապան» և
մանաւանդ «նա դիտարկատ անկոտ» ըն-
թերցմամբ ուղղադրել վերոյիշեալ բառը»,
կը յաւելու. «կարծեմ լաւագոյն է ուղղել.
«գիարդ ևնկեալ տապաստ անկոտ»: Ըն-
թացք պատմութեանն կը ցուցնէ որ ա-
զաւաղեալ բառը ուրիշ կերպ չէ կարելի
լինել»: Մինչդեռ մենք կը յուսանք որ
կարելի է այլազգ մեկնել, և լուծման բա-
նալին կու տայ երկպառակտեան բառը . որ
է ըսել, այդ բառը պէտք է մնայ ճիշտ
հոնգիստարկատեան, որովհետև սխալը ոչ
թէ մեր ընթերցման մէջ է, այլ առաջին
թարգմանողի՝ յունարէն չգիտնալուն մէջ,
և առաջին օրինակողին՝ սխալը ուղիղէն
զանազանել չկրնալուն մէջ: Բայցատրեմք.
թէ հոնգիստարկատեան և թէ երկպառա-
կտեան բառերու մէջ ունինք հոնգիստ և երկ
(երկու) հայերէն երկու բառեր, կոնակնին
պատասխան յաւելուած մը շարկած. արդ այս
երկու դիրքի մէջ ալ այդ պատասխան յա-
ւելուածը յառաջ եկած է թարգմանչին
յունարէն $\pi\alpha\theta\omega$... (= $\pi\alpha\sigma\chi\omega$...) արմատը
չհասկնալէն, որով ճիշտ յունարէնը ան-
ցուցած է իւր աշխատութեան մէջ, ուր
հոնգիստարկատեան բառի մէջ մնացած է
ցայսօր առանց ուղղուելու, իսկ երկպառա-
կտեան մէջ յետոյ նոյն ինքն թարգմանչին
ուղղուած է յաջորդ բանութեան բառով,
թէպէտ և օրինակողը (բարեբարդաբար)
զանազանութեան չէ դրած սխալի և սրբ-
բարգրուածի մէջ և երկուքն ալ անխոր-
քովէ քով շարեր է: Արեւմտայն այս երկպա-
տակարն ոչ թէ երկպատիկ կամ կրկնակի

պիտի հասկցուի, այլ բանութեան, ներդա-
րեան, որովհետև թարգմանողը ի սկզբան
յունարէն $\delta\upsilon\eta\tau\acute{\alpha}\nu\epsilon\iota\alpha$ բառը՝ որ կը նշա-
նակէ վիշտ, բանութեան, ներդարեան, չհաս-
կնալով, անոր առաջին մասը առած է իբր
 $\delta\delta\omicron$ = երկու և երկրորդ մասն ալ չհաս-
կնալով յունարաբ. դրած է պատասխան,
մինչև որ յետոյ անդադարեանալով ուղղած
է իր սխալը և սրբագրած՝ բանութեան բա-
ռով: Թարգմանողը իւր այս սխալ քայլին
առաջնորդուեր է նախորդ գայթնմէ մը.
տեսներ է յուն. $\epsilon\nu\alpha\gamma\gamma\omega\nu\iota\sigma$ բառ մը և իս-
կոյն առանց շատ մտածելու դրեր է մե-
նակեալ, մեկամարտիկ բառերը, փոխանակ
դնելու սատարի՝ ինչպէս որ հաւասարա-
պէս, և մանաւանդ աւելի ճշդիւ՝ կը նշա-
նակէ այդ, և մեզի ընծայեր է մեկնակի
մեկամարտիկ երկպատակեան բանութեան՝ հոն,
ուր քիչ մը աւելի յունարէնի տեղեակ
թարգմանիչ մը պիտի բռնէր, սատարի բանու-
րեան՝ պարզ և մաքուր: Ճիշդ այս ոճով
յառաջ եկած է նաև հոնգիստարկատեան
նը, փոխանակ՝ գիարդ վախճան կրկնաց բ-
անու, յունարէն $\pi\alpha\theta\omega$ (2) = հոնգիստ,
վախճան, դարար և $\pi\alpha\sigma\chi\omega$ ($\alpha\upsilon\tau.$ $\pi\acute{\alpha}\theta\omega$,
 $\pi\alpha\sigma\chi\omega$) = կրկ բառերու սխալ թարգմա-
նութեամբ: Ի բացայայտութիւն մենք ըսա-
ծին օրինակենք այս երկու իմաստները.
(յէջ 20) «վասն մահուանն քաջին խոս-
րովու թէ ուստի և կամ գիարդ խաղա-
տապատակուն (ուղղելի վախճան կրկնաց),
և կամ որպէս և կամ զինչ անցք անցին»,
և այլն. (յէջ 21) «որպէս զթացեալ Ոս-
տուծոյ այց արար Հայոց աշխարհիս, ի
ձեռն առն միով... որ բազում համբիրու-
թեամբ ազգի ազգի փորձութեանց և կա-
պանաւոր վշտաց մկնակելի մկնակարտիկ
երկպատակուն բռնութեան (ուղղելի սա-
տիկ բռնութեան) յիշտաշատ քաղաքի,
վասն Գրիստոսի յաղթութեամբ տարեալ»
և այլն:

քանի որ միշտ մէջ սխալը սրբադրուած է թարգմանու-
ղի կողմանէ և միայն օրինակողը չէ կրցած լաւ ան-
դրադրեալ, մինչդեռ միւսին մէջ ինքնին խորագրողը
սխալը այդպէս գտած և այդպէս ալ օրինակած է: Մա-
տիքի վարձին մէջ չեն պակսիր դեռ այդպիսի սխալներ,

(յորս նշանաւոր է նաև քանաքոյն դիմասկանք-ը յէջ 17
տող 2) զորս չենք կրնար եր. Կորեան համբարեան հետ
հաշտեցնել:

1. Ուղղադրութեանց ազգային մատենադրաց. էջ 32-33.

Յունարէն թարգմանութեան սխալներ ղեռ շատ կան Ագաթանգեղեան այս յառաջաբանի մէջ ուր թարգմանչին մոգական գաւազանին ներքե յն. ὁλγοςυμίζω = ուսանողիւն կ'ըլլայ փոքր ինչ յարգանք. (Հմտ. «Է զաղբատս միծացուցանին փոքր ինչ յարգանք» . յէջ 9) և շատ աւելի մեծ ճարտարութեամբ յաջորդ էջին (էջ 10 վերջընթեր տող) «Համատարած ծովուն» յորժանուտ հալաւուակ ալիքը յանկարծ ծաղկածու կը գունագեղին, յունարէն ανθηρός = ծովակաւտ, ծաղկաձև և αντήρης = հակառակ իրարու հետ շփոթուելով: Բայց մեր նպատակը չէ հոս ամբողջ այս յառաջաբանը սրբագրել, ղիտունիս էր միայն ցուցնել որ Ագաթանգեղոսի պատմութեան մասը չէ, որովհետեւ այդ գրուած է լատիներէն՝ ինչպէս քիչ վերջ պիտի տեսնենք, մինչդեռ այս գրուած է յունարէն, ինչպէս այս օրինակները կը յուսանք հաւաստեցին. միայն ի հաճոյս այս յառաջաբանը սրբագրել ուզող բանասիրաց պնենք յետին օրինակ մըն ալ 12 էջէն քաղելով. «Ոյն օրինակ և մեր, ոչ յանգնութեամբ բարբառովք ինչ ի ներքս անկանի անմտաբար հոսեցայ» . ուր նախ անմտաբարը իբրեւ սխալ ընթերցումն օրինակողաց պիտի սրբագրուի առատաբար, և յետոյ ի ներքս անկանի ու այդ սրբագրուած առատաբար հոսեցայն պիտի ուղղուին ներկայացայ խօսել յն. εἰσῆνευκα (= εἰσφερω) և ῥέω-ῥήσσομαι ի փոխարէն ῥέω-ῥήσσω բառերու համաձայն, տալով հայերէն ուղղագոյն և բացայայտ իմաստ մը, «ոչ յանգնութեամբ... ինչ համարմանկեցայ խօսել (կամ պատմել), այլ... ի բռնութեան հրամանաց» և այլն.— ինչպէս հոս առատաբար հոսել գրուած է խօսել, պատմել—ու փոխարէն, այսպէս ալ յէջ 19 նոյն իմաստով գրուած ունինք ընթանայ բառը. «ոչ զիւր քաջութիւնն սուտ ինչ հրամայեաց մեզ վրպասանել, և ոչ զբանազարդ բանից ինչ առասպելս աւելի քան վարժանն ըմբանալ» (= պատմել) և այլն: Արդ այս բառը կը համարինք իբրեւ նեցուկ առնուլ մեր վերագոյն յայտնած ու-

րիչ մէկ տեսութեան, թէ լատին Ագաթանգեղոսի փոքրիկ յառաջաբանը պահուած է այս յունաձև յառաջաբանին մէջ: Հայ ընթանայ = պատմել բառը անտարակոյս հետեւանք է յունարէն θύω = վագել, վաճել և պատմել բայի. սակայն՝ որովհետեւ այս բառս ալ սոյն պատմել իմաստով նոյն իսկ յունարէնի մէջ դուն ուրեք գործածուած է, գուշակել կու տայ մեզի որ հոս այս իմաստով գտնուելը հետեւանք մ'ըլլայ լատիներէն բնագրի percurro բայի որ հաւասարապէս և նոյն յաճախութեամբ կը գործածուի նշանակելով վագել և պատմել:

Այսչափ յառաջաբանի նկատմամբ, անցնինք այժմ բուն Ագաթանգեղայ պատմութեան. սակայն ղեռ լատիներէնի չանցած, բառ մըն ալ ըսենք Հոփսիսմանց վկայաբանութեան մասին որ ազուցուած է բաւական ճարտարութեամբ Ագաթանգեղոսի գրքին մէջ:

Այս վկայաբանութեան Ագաթանգեղոսի պատմութենէն անկախ և յունարէն լեզուով գրութիւն մ'ըլլալը, շատոնց արդէն ապացուցած են բանասէրք, ի զուր է ուրեմն կրկին յեղյեղել նոյն բաները, պարզապէս ապացոյցներու շարքին մէջ աւելցնելու համար քանի մը բառեր ալ, որ անոնք չեն յիշած: Մէկ բառ մի այն պիտի քաղեցնք մենք և այն ալ պարզապէս ցուցնելու համար որ այս վկայաբանութիւնը չվերջանալով, ինչպէս կը համարուիցայսօր. ալ ղեռ քիչ մըն ալ յառաջ կ'երթայ և յէջ 166 կու տայ մեզի ինգլիկեաց սխալ թարգմանութիւն մը, փոխանակ հրամայեաց—իւ Հոս (էջ 166) յիտ առաջին անգամ առ խոսքովիզուխտ եղած տեսիլը պատմելու, հեղինակը կ'անցնի պատմել երկրորդ տեսիլ մը և կ'ըսէ. «Կրկնեաց դարձեալ ևս կեոջն զնոյն տեսիլն, և Երմիայի նպատակեաց, զի եթէ ոչ պատմեացէ... մեծաւ մեծ տանջանս ընկալցի» և այլն: Արդ այս յանկարծակիս հիգլիկեաց—ը թարգմանչի սխալ մ'է որ չէ անդրադարձած թէ πῶς բայը որ յրկիւ, պատուիրել կը

նշանակէ չունի յարաբերութիւն πέντε—յէ
ծագած πέμπτος, πέμπτος բառերու հետ:

Սակայն պէտք չենք մեղադրել եր.
թարգմանիչը եթէ յոճաբէնի շատ հմուտ
չէ, իր մասնաճիւղն է լատիններէն լեզուն
որուն շատ աւելի տեղեակ է. և եթէ այժմ
պիտի անդրադարձնենք մի քանի սխալ-
ներ ցուցնելու համար որ Ագաթանգեղոս
հոռովմայեցի քարտուղարը լատիններէն լե-
զուով գրած է իւր պատմութիւնը, կը
կանխենք միանգամայն յայտնելու որ այդ
սխալները համեմատաբար երկրորդական
են և պատահական փոքրիկ անուշադրու-
թեան հետեանք, մինչդեռ ամբողջ գիրքը
կը թարգմանէ վարժ գրչով և ոսկի հայե-
րէնով:

Այժմեան հայերէն Ագաթանգեղոսի մէջ
հին լատիններէն բնագրի հետքերը իսկոյն
առաջին էջերէն իսկ կը սկսին նշմարուիլ.
նախ կ'ունենանք (յէջ 31) վրձն խղիղ
զանկանայն իարեանց ի տէրութեան լատի-
նաձև խնդրառութիւն մը, յետոյ (յէջ 34)
նշանակաւ պալարսկալ մետաղաբէր նկա-
րագիր մը՝ որ կը յիշեցնէ մեզ գուտ հոռով-
մէական bulla-ները. յէջ 36 կամ մը
փոխանակ ոչ ըլլալու, լատին haud = ոչ
և aut = կամ իրարու հետ շփոթելով. ու-
րովհետեւ պարսից թագաւորը կը խոստա-
նայ՝ իշխանաց և մեծամեծաց համար՝
յերկրորդական ցահ իւրոյ տէրութեանն մա-
տուցանելի... (և կ'ըսէ) իսոյ փայտ արու-
տիւս եւ ի վեր եղեց քոն զնա. (իսկ) և
բի կորի յանարգաց սր իցէ կամ ի պատուա-
կանաց (ուզղելի և յու պատուականաց),
ազգի ազգի պատիւս և պարգևս և վարձաց
նատուցմանս շնորհիւ. հակադրութիւն մը՝
որ կամ—ով կը կորսուի և ոչ—ով կը գոյա-
նայ: Բայց ամենէն աւելի լատիններէնի
զօրաւոր նշմար մը կը գտնենք յէջ 40,
ուր պատմելով Անակայ և իւր եղբոր փա-
խուստը՝ յետ դաւաճանութեամբ սպաննե-
լու զՅոսորով, և հայ հաւատարմաց անոնց
հետապնդիլը, կ'ըսէ. ի կիրձս ձանապար-
հայ արգելիս զնոսա, ի մէջ արարելու զնոսա
ի Տափերական կամրջոցն զետափէձ առեկիճ
զնոսա. ուր կը զրուի ի մէջ արարեալ

զնոսա բառ առ բառ թարգմանութեամբ լա-
տիններէն interfector illos—ի, փոխանակ
դրուելու սպանեալ զնոսա ինչպէս որ այդ
լատիններէնը կը նշանակէ: Յիբաւի հոս
յայտնապէս ի մէջ առնալ զաղափար մըն ալ
կայ, քանի որ հայ զօրականք երկու մաս
բաժնուած կը հետապնդին դաւաճաններու,
սակայն այդ իմաստը արդէն իսկ բովան-
դակուած է ի կիրձս ձանապարհաց արգե-
լիս զնոսա խօսքին մէջ, և եթէ այդ ի-
մաստով աճուած ըլլային այս խնդրական
բառերն ալ, այն ատեն Ագաթանգեղոսի
ոսկեղէն թարգմանչին գրչին ներքեւ ի մէ-
ջ առնալ մը պիտի ունենայինք և ոչ՝ արու-
րեալ: Յամենայն դէպս լատին բնագրի
միակ հետքը չէ այս, և նոյն իսկ շնոր-
հելով կորուստ մը չենք ընել:— Եւ 47
ի ժամ վաղուի փոխանակ ի ժամ առա-
ւօտու՝ պատերազմի ժամադրութիւնը, ինչ-
պէս կը ցուցնեն յաջորդ տողերու ընդ
այցն ընդ առատոն բառերը, հետեանք է
լատ. ad mane—ի. նոյնպէս լատիններէն
gerere բայի ազդեցութեամբ է որ 51 էջի
մէջ կ'ունենանք փոխանակ կենացն զոր
պարտ էր առնել քեզ, փոխանակ ունենա-
լու զոր պարտ էր վարել քեզ. որովհետեւ
լատ. gerere բայն միայնակ՝ կը նշանա-
կէ տանել, զործել, իսկ երբ է vitam ge-
rere կը նշանակէ կեանս վարել: Այսպէս
լատին. patrius բառի ազդեցութեամբ է
որ յառաջ եկած է շատ յաճախ գործա-
ծուած հայրենի, հայրենեաց բառը փոխա-
նակ հայր, հոր—ի: Կը համարենք թէ նոյն
ազդեցութեան նշան մ'ըլլայ նաև յէջ 61
գրուած մեծ է իմ խօսքը, զոր բառ պա-
հանջելոյ իմաստին լաւ է թերեւ ուղղել՝
մանաւանդ իմ լատին. magis բառով:
Որովհետեւ երբ Լուսաւորիչ կը նախատէ
զկապաշտութիւն Տրդատայ, սա կը պա-
տասխանէ. ի մեզ եւ նկատեցար զնի բնա-
մանս, նամայնակեցար ասել ձիս և ջորիս...
և այս, առեւ, մեծ է իմ (ուղղ. մանաւանդ
իմ) որ խօսեցայ ընդ քեզ, և մեծարեալ
եղի քեզ, և այլն:

Սակայն ասոնցմէ շատ աւելի զօրաւոր
ապացոյց մը ի նպաստ լատիններէն բնա-

հետքեր որ անընդհատ մինչև Ագաթանգեղայ պատմութեան գրոց վերջը պիտի առաջնորդեն զմեզ, Ս. Լուսաւորչայ ընդարձակ վարդապետութիւնն ալ ի միասին առնով և միայն փոքրիկ բացառութիւն մ'ընելով Ղեոնդի կեսարիայ հայրապետի թղթոյն (էջ 613-618) որ յունարէնէ թարգմանուած կը թուի շատ հաւանօրէն, և այսու այդ թղթոյն վաւերականութեան ապացոյցն ալ կը զօրանայ. բայց մեր դիտումն է ամփոփուիլ միայն լեզուաբնական սահմանի մէջ և շանցնիլ ընաւ ընազգաց պարունակութեան զանազան խնդիրներու:

Թէջ 172 ուրեմն կը կարդանք. գնիրոկան արարածն եական գիտաբնական իւրով յանտէրիս իմիք ի մի հրաման հաստատեալ՝ զաշխարհս պատարաստեաց յունէ, և այլն: Արդ Հայկազեան բառգիրքը-ը ի բառն անտեղի յիշատակելով այս բացատրութիւնը՝ անտեղիս-ի ցով անմիջապէս կը յաւելու. իմո՞ս ի մէջ ունի, ուր ոչ գոյր տեղի. և այս բացատրութիւնը շատ ճիշտ է և համաձայն իմաստին. թերեւ թարգմանիչն ալ յանտեղիս դրած միջոց այդպէս մտածած ըլլայ և աւելի լատիններէն in spatio-յի բառական թարգմանութիւն մ'ընել ընտրած, քան թէ իր ոսկեղէն հայերէնին դէմ մեղանշել և ըսել, ինչպէս անխիղճ կ'ըսենք մենք այսօր, ի միջոցինա լատ. in = մէջ նախադրութիւնը առած է իբր in = չ, տ, ան բացասական: Սակայն նոյնպէս չենք կրնար արդարացնել 178 էջի սխալ ընթերցումը, հոս՝ եւխարք փոխուած են ձաւորու. Ս. Լուսաւորիչ կը խօսի Հոփիսմիմանց վրայ և կ'ըսէ. «վանս « որոյ իսկ գիւր վկայան սիրելիսն առաւ « քեաց առ ձեզ, որք ի վկայելն իւրեանց՝ « վկայեցին զմիասնական տէրութիւնն եր- « բորդական՝... և զմահ իւրեանց եղին « կնիք հաւատարիմ հաստատական՝ իւ- « րեանց ճշմարտութեան հաւատոց. որոց « ահաւասիկ և ճառք ի միջի ձերում պատ-

մն. որք կենդանի են առ Աստուած և « բարիխօս ստուգողացն՝ որ մաղթեմք բա- « րեխօս ունել զնոսա առ Աստուած: Բան- « զի վասն Աստուծոյ մեռան, կարող են « զմեռելութիւն բազմաց կենդանացուցա- « նել »: Այս ճառքը, զոր ոմանք շատ բառացի առնելով ուզած են Ագաթանգեղայ գրոց ժամանակի յետնութեան մ'ապացոյց համարել, մենք ընդհակառակն կը համարինք լատիններէն բառի մը սխալ ընթերցման հետեանք. մեզ կը թուի որ հոս լատիններէն ընագիրն ունեցած ըլլայ reliquia = մատուք, եւխարք բառը և զայն eloquia = ձառք կարդացած ըլլայ եր. թարգմանիչը. և ի հաստատութիւն մեր այս կարծեաց բաւական զօրաւոր կը համարինք յաջորդ բացատրութիւնը, որք կնեղանի են առ Աստուած և քարեխօս ստուգողացն, զոր յետնագոյն օրինակողաց ընծայելու բաւական կուտան մը շունինք, ինչպէս կրնանք ունենալ անոնց ընծայելու վերջին՝ որ մաղթելով քարեխօս ունել զնոսա առ Աստուած բառերը: Հոս՝ ուղղելու ենք նաեւ լատ. feruntur բայէն ծագած պատմեն բառը և անոր տեղ դնելու ենք յածին՝ ինչպէս հաւասար կերպով կը նշանակէ, և ինչպէս հոս իմաստը կը պահանջէ. որով կը համարենք որ Ս. Լուսաւորիչ փոխանակ ըսելու, որոց ահաւասիկ և ճառք ի միջի ձերում պատմին, ըսած ըլլայ՝ որոց ահաւասիկ և նշխարք ի միջի ձերում յաճին... քարեխօս ստուգողացն:

Այսպէս նաեւ յէջ 180 ի խոր վիրապի... յորում քաղեալն կայի ես ի մէջ օձիցն իրիւ ի շողիլ խօսքին մէջ, լաւագոյն էր այս վերջին ի շողիլ բառը փոխանակել ի գերեզմոնի բառին հետ, որովհետեւ լատ. tumulus հաւասարապէս կը նշանակէ լիգը և գերեզման: Նոյնպէս յէջ 185 հմուտ լատինագէտ թարգմանչէն պիտի սպասէինք որ jus բառը փոխանակ հաւաքատ իմաստով իրաւունք թարգմանելու, զնէր մեզի զօրութիւն, կարողութիւն փոխարեւել նշանակութեամբ այդ բառին և ինչպէս կը պահանջուի ի պայծառութիւն իմաստին. ե՞ր արդեօք ճնար աղլիսն միոյ

1. Թերեւ հոս գտնուած Երրորդական, հաստատական բառերը ուղղելէ ըլլան Երրորդութեան, հաստատութեան, օրինակողաց սխալ ընթերցման հետեանք համարելով:

մանկամարդոյ ունի, զոյժ տան սկայի . . . զիսոյ էր հնար այլո՛ր յինչ, երբ ոչ յԱստուծոյ էր տուեալ զիրաւունս (ուղղ. զգօրութիւն) յաղորտանէ: Բայց այսպիսի մանր անճշդութեանց խտտապահանջ չըլլանք և անցնինք աւելի կարեւոր կէտերու, յորս նշանաւոր է յէջ 232 զրուած բացատրութիւն մը որով իբր թէ Աստուած հեթաշուսթագաւորաց կը հնազանդէ՞ իւր սիրելեաց փրկութեան համար: Ս. Լուսաւորիչ մի առ մի յիշատակելով հին օրինաց մէջ Աստուծոյ առ մարդիկ երևման դէպքերն, կ'ըսէ. «Էւ այսպէս (ուղղ. այնպէս) «ընդունական և մեծաւորագոյն յաճախէ «գերեւնն, միևն ղերեւնոսաց րազատրացն «հնազանդի տեսլամբն՝ առ ի պահպա- «նութիւն իւրոց ծանօթիցն». և կը յաւելու. «զորոց և (Մովսէս) պատմէր իսկ, թէ կշտամբեաց զթագաւորս վասն նոցա՝ չմերժենալ յօժեալս»: Աղբ այս յաւելուածը բայցայայտ կը ցուցնէ թէ ինչ դէպք կ'ակնարկեն վերագոյն ըստածները. Գրիգոր՝ յիշատակութիւն մը կ'ընէ յիշնդոց զորոց զԼ. Լ. պատմութեան, ուր Աստուած կ'երևի առ Արիւմիէք Սառայի համար. ուսկի՞ց ուրեմն հայ թարգմանիչը հնազանդել բառը կը հնարէ հոս, եթէ ոչ՝ անուշադրութեամբ սխալելով լատիներէն *pareo* բային իմաստը, որ հաւասարապէս թէ՛ «նազանդել կը նշանակէ և թէ՛ երևի, և փոխանակ՝ մինչև հերանաաց րազատրացն երեւի տեսլամբն ըսելու, հնազանդել կ'ըսէ: Այս սխալը աւելի բացայայտ կը ստուգուի նաև յետոյ յէջ 660 ուր ճիշտ հակառակ սխալին մէջ կ'ընայ երևալ դնելով փոխանակ «նազանդելու» դնելու. զայս պիտի տեսնենք իր կարգին:

Սակայն զեռ ասոնցմէ աւելի մեծ շփոթութիւններ ալ կը նշմարուին, և այնպիսի շփոթութիւններ որ հայերէն թարգմանութեան մէջ հեղինակին ուղած իմաստը կը խաւարեցնեն և կը ջնջեն: Այսպէս է յէջ 208, 249-50, 259 և այլն, հանդիպած աղիցողութիւն բառը, զոր եր. թարգմանիչը անխտիր գործածած է լատ. *efficio-effectus-efficacia-effatus-effigies*

և այլն բառերու տեղ, այս բառերը ամբողջ նոյն արմատէ և նոյն նշանակութիւն ունեցող համարելով: Ուստի 259 էջի մէջ տուած է մեզ. Տեսանէ՞ս զի ազդեցուցիչ էին նմանութիւնք ձմարիտ կերպարանացն Քրիստոսի, սխալ թարգմանելով *effigies* = պատկեր բառը, փոխանակ ըսելու. տեսանէ՞ս զի պատկերը էին նմանութիւնքն ձմարիտ կերպարանացն Քրիստոսի:

Սակայն հոս առանց այս սրբագրութեան ալ իմաստը շատ կորուստ մը չընենք, և նոյն բանը կարելի է հասկնալ՝ նաև ազդեցուցիչ բառը իբրև նշանակ, ցոյցիչ կամ յայտարարք մեկնելով: Իմաստը քիչ մը աւելի մութ է 249-250 էջի մէջ, ուր —քանզի և ի սկզբան ըստ ազդեցութեանն երևալ Աստուած. զոր և տեսն, երբ ըստ պատկերի Աստուծոյ որպէր զմարդը, — պարբերութիւնը՝ կրնայ ենթադրել տալ հաւասարապէս՝ թէ՛ ըստ զօրութեանն, *efficacia*, *effectus* բառերով, և թէ՛ ըստ նմանութեանն դարձեալ *effigies* բառով, տալով մեզի քանզի և ի սկզբան ըստ զօրութեանն երևալ Աստուած, և կամ —քանզի և ի սկզբան ըստ նմանութեանն երևալ Աստուած ձեւը: Իսկ յէջ 208 բոլորովին խանգարուած և անիմանալի եղած է բուն իմաստը, զոր զրեթէ գուշակութեամբ կը համարինք վերանորոգել. Հոս կ'ըսուի. — իսկ իսկական աստուածութիւնն ի ծածկութեանն ի վերայ քան զտարրական նմանութիւն եւ զօգնիւղ զազդեցութիւնս, յորում յանձնական յեւթեւումն զիսն ունի: Ի՞նչ կը նշանակեն այս զօգնիւղ զազդեցութիւնն, յորում յանձնական յեւթեւումն զիսն ունի անիմանալի բառերը, ջանանք լատիներէն բնագրի վերածելով իմաստ մը գտնել որ պատշաճի բովանդակ այդ էջի պարբերութեան. համարելով որ ինչպէս վերագոյն յիշուած օրինակաց մէջ, հոս ալ նոյնպէս աղիցողութիւն բառի վրայ դառնալ խնդիր, կը կազմենք լատիներէն բնագրի մը *effatus* (*effor*) բառով և կ'ունենանք բառ առ բառ համապատասխան հայերէնին, *et* (*plus quam super*) *quam vocem effatam, quod proprium esse sibi* (*sum esse?*) ha-

bet, որ կու տայ իսկոյն պայծառ իմաստ մը, ամբողջացնելով նախորդը, այսպէս. իսկ իսկական աստուածութիւնն ի ծածկութեանն ի վերայ քան գտարբական նմանութիւնն (քան) զբարբառ ծայնի, զի (կամ որով) իւր սեփական զգոն ունի,—ակնարկութիւն (allusion) մ'ընելով Աստուծոյ յատուկ անուան՝ Որ Լն։ Այսպէս կ'ուզողուի և իմանալի կ'ըլլայ նոյն պարբերութեան վերջին բացատրութիւնն ալ. այլ որպէս զի կարացեալ զեռ տեսանել, վստահ անորիկ ասեալ (== առնու) նմանութիւն և յեկիս, բարբառեալ եւ զագգեցուծիւնս, ուր վերջին բառերս յարբանալ և զագգեցուծութիւն կ'ըլլան կամ և զբարբառ նայնի, և կամ և զնմանութիւն նայնի որոնք երկուքն ալ հաւասարապէս կու տան ուղիղ իմաստ և կը համաձայնին ամբողջ այս 208 էջի պարբերութեան։

Այս տեղով իմաստի անասուգութիւն և երկդիմութիւն մ'ունինք նաև յէջ 213 ուր աստուծայի համար կ'ըստիմ. «արդ ոմն ի վերին զօրացն իշխանութեանցն Հրեշտակացն... իւրովը կամօք չարացեալ չարն՝ չար անուանեցաւ. ուստի և յետ երբայոյ՝ զհակառակասէր զսատանայ անուն ժառանգեաց». արդ չենք կրնար որոշ ստուգել թէ այս յետ երբայոյ—ի փոխարէն ինչ ունեցած է լատին բնագիրը, արդեօք retracto, retraho թէ retroago? որոնցմով կարելի ըլլար բուն յետ երբայոյ—ին իմաստը ճշդել. պիտի ըլլայ արդեօք ուստի և մերթնայ, կամ յետացեալ, կամ կըշտամբեալ, թէ՛ ուստի և ապտամբեալ, (ինչպէս Երանոս և այլ Ս. Հարց ունին) զանպատկասէր զսատանայ անուն ժառանգեաց, Այսպէս անասողք է նաև 227 էջի առ ի հարկանելոյ ազգին քառասացելոյ խօսքը, ուր culpa = յանցանք և հարսած նշանակութեամբ բառէ ծագած շփոթութիւն մը կրնայ ենթադրուիլ, և հասկցուիլ՝ վստահ մեկուս ազգին քառասացելոյ։ Սակայն նոյնպէս անասողք է յէջ 234 էջի սխալ նշանագրեալ վայելեցուցանէ—ն որ պիտի ուզուի կամ նշանագրեալ աւսմովէ, և կամ նշանագրելի իրաւայէ, որովհետև թարգման-

նիչը յայտնապէս շփոթած է հոս իրարու հետ delecto և delecto բայերը. իսկ յէջ 240 չէ հասկցած annuo = հպատակել, հնազանդել բայը և annuantes բառ մը գտնելով լատին բնագրին մէջ կարծեք է որ այդ ծագած ըլլայ annuus = տարեկոր, միակնայ բառէ, ուստի թարգմաններ է աւսմակէս արարեալ, ղենելով այսպէս. «անդ « յարուցեալ նոցա դատաւորս, որը ըստ « Աստուծոյ կամացն դատելին գնոսա... և « էր զի ամսմէս արարեալ նոցա (զոր « պէտք է ուղղել՝ հպատակեալ կամ ան- « սացեալ նոցա), իբրև մեռանէին դատա- «ւորքն՝ դարձեալ ամբարշտեալ յԱստու- «ծոյ՝ զից պաշտօն տանէին »։ Յաջորդ (241) էջի մէջ ալ թերևս ուղղագոյն էր փոխանակ քարճյազոյն ղենելու, ըսել զվերին համապատասխան լատ. superiora բառի, ինչպէս կը գուշակենք այս խօսքի մէջ. «էր տեսանել... գունդս գունդս մարգարեական... որք և բարձրագոյն (ուղղելի՛ զվերինս) պատմելի խորացիտան տոնմիև իստ իւրաքանչիւր կորիք»։ Նոյնպէս 285 էջի, «հաստացել յերթորդարիւն, նշմարտնցէք ի միութիւնն անշունչ յուրեամբ, յուս հաւատովք», խօսքի մէջ ձմարտնցիք բառը՝ որ իւր յատուկ իմաստով հաւատել, ստուգել կը նշանակէ և հոս անյարմար կը թուի, մտածել կու տայ մեզ լատ. կամ verare բայը, որ պիտի տար հայերէն խոստովան լիւրք ի միութիւնն, և կամ vereor բայը, որ պիտի տար պատուեցէք զմիութիւնն, երկու դիրքին մէջ ալ միշտ verus = ձմարտ արմատի շփոթութիւն մը շատ հաւանական կ'երևի թարգմանչի կողմանէ։

Թողլով դեռ այսպիսի շատ անճշտութիւններ, որոնց մի առ մի կրնան անդրադառնալ ուշադիր ընթերցողը, առնունք մի քանի օրինակներ ալ յետին էջերէն, ցուցնելու համար որ ամբողջ գիրքը միևնոյն զրչի արդիւնք է և միակ բնագրի թարգմանութիւն։ Յէջ 571 կը կարդանք. «Եւ «կին թագաւորին և օրիորդք թագաւոր «բազունք... բերէին ծիրանիս և զտակ- «հուսն զիպակն գեղկնագոյն սպիտակն իր-

« րե զձիւն, ի հանդերձանս սրբոցն: Նոյն-
« պէս և զոսկին և զարծաթն և զկտաւան
« փութով կուտէինն առ դուրս հնձանին »:
Աստ երկնագոյն բառը դրուած կը համա-
բինը լատին. caesitius, —um բառի տեղ
որ կը նշանակէ երկնագոյն, կապոյտ և միան-
գամայն նուրբ կտաւ, *linge effilè, lin-
ge blanc de lessive* ինչպէս կը գնեն
բառագիրքը. և այս յետին նշանակու-
թեամբ դրուելով պիտի ունենայինք՝ ցու-
կենաւն դիպակն և զկուսան սպիտակ իւ-
րե զձիւն և այլն¹, որ շատ աւելի ճիշտ
կը թուի: Ուրիշ սխալ մըն ալ, ո՛չ թարգ-
մանութեան՝ այլ լոկ ձեռագրի ընթերցման,
կը հանդիպինք յէջ 603 և կը նշանակենք
հոս բնագրաց ուղղագրութեան համար կա-
րեւոր դատելով. կը կարգանք. Եւ իխաւ-
նոց քողարքին ցուցեալ բաղաձմեռութեան
հիկիլեկուացն... ուր հիկիլեկուացն բառը ուղ-
ղելու ենք, հիկիլոցն: Իսկ յէջ 636 գտնուած
գուշակէր բառը, փոխանակ դնելու քարոզի,
նշան մ'է որ թարգմանիչը շփոթած է ի-
րարու հետ *praedico* և *praedico* բայերը.
այսպէս է իմաստը. աւեկնայն ումիք մա-
տուցելոց առ եւ գոյնը պատուիրեալ ցու-
շակէր (= քարոզի): — Թողլով ուրիշներ՝
յետին օրինակ մըն ալ առնունք 660) էջէն,
ուր՝ ինչպէս վերագոյն յիշեցինք ինչպան-
դեալ բառի տեղ դրուած կը գտնենք և
րեկալ, *pareo* բայի յատուկ իմաստը շփո-
թելով. հոս կը կարգանք. « Արդ այսու
« օրինակաւ գտնենայն աւուրս կենաց ա-
« ռաքելաբար »՝ առաքելագործ վարեալ

« զհէտ երեկոյ հրամանացն ընկալելոց,
« մինչև ի վախճան կատարածին զայս
« առնէր ամ յամէ »: Արդ յայտնի սխալ
մ'է հոս այս երեկոյ-ը զոր Տ. Նորայր
կ'ուղղէ Գնտ երեկոյ. դիտելու ենք սա-
կայն որ հոս չի յարմարիր բնաւ զկտաւ եր-
բալ, որովհետեւ արդէն իսկ զկտաւ կապուած
է նախորդ վարկալ բառի հետ, ուստի ուղ-
ղագոյն համարելով մեր դիտողութիւնը՝
այսպէս կը կարգանք այդ նախադասու-
թիւնը. « Արդ այսու օրինակաւ գտնենայն
« աւուրս կենաց առաքել... առաքելագործ
« վարկալ Գնտ »՝ լնտղուկեալ հրամանացն
« ընկալելոց » և այլն:

Այսու կը փակենք Աղաթանգեղոսը,
անցնելու համար իւր ժամանակակից և
բաղդակից փառատոսի թիւզանդացւոյ, ու-
րուն պատմութեան մէջ եւս յայտնի կը
փայլին լատիններէն սկզբնագիր բնագրի մը
հետզեք. միայն կ'արժէ դիտել որ հոս եւս
զրչագրական աղաւաղումներ շատ խան-
գարած են յաճախ սկզբնական թարգմա-
նութիւնը, և մենք այս լեզուական քննու-
թեանց համար ստիպուած ենք շատ օրի-
նակներ ի բաց թողուլ՝ իբրեւ երկբայա-
կանք, թէպէտ և հաւանական երեկն մե-
զի՝ Ուրիշ կէտ մըն ալ որուն լաւ է այժ-
մէն ուշադիր ըլլալ, այս է որ, մինչև
ցայսօր այս գրոց յունարէն լեզուաւ գը-
րուած ըլլալուն ի նպաստ յառաջ բերուած
փաստերը, չեն հիմնուած լեզուագիտական
համեմատական քննութեանց վրայ, ինչպէս
կ'ընենք մենք, այլ լոկ հիմնուած են յու-

1. Երկնագոյն բառը, ինչպէս վերագոյն սիւնուած պա-
լարական բառը, կը հանդիպինք նաև Յ. Գրոց մէջ,
բայց այնպիսի զիրենով որ շատ երկբայական կը մնայ
իրենց ծագումը և բուն նշանակութիւնը, և զանազան
մեկնութեանց կրնան տեղիք տալ. մինչ հոս Աղաթան-
գեղոյ մէջ՝ որով կ'երեկն թէ՛ անոնց ծագումն և թէ յա-
տուկ նշանակութիւնը:

2. Առաքելաբար բառը իբրեւ զրչագրաց սխալ կրնայ
ուշագրուիլ՝ առաքելաբար, ակն, արեւ, արեւն և այլն:
Տ. Նորայր հոս կը յաւելու. Գրիգորիոս սնունքը, յաւե-
լուած որ մեզի հաւանական և ընդունելի չէ թուի. (Կոր.
Վ. եւ Թորոք բրգմն. էջ 60): Անդ. էջ 55 կայ յաշորդ
ուղղագրութիւնն գնետ երբեքալ:

3. Ասոց կարգէն կրնանք դասել յէջ 67 Մամիկո-
նեանց համար բուռած իրաքեանս աղանաղդիք աղանա-
ղոյցը արժեւանքը վարձմանիքը անականները, սրանց
աղանաղդիք աղանաղոյցը-ը կ'ընէ լեզուագիտական ուղղագրու-

ւել իբրեւ սխալ ընթերցումի՝ ազատագրիք ազատաբոյցը,
ինչպէս կ'ուղղէ մեծ. Հ. Գ. Վ. Դաւ. (Ուղղորդ. էջ
71-72), և կամ ինչպէս կ'անհարկէ շայկազեան բառա-
բանն՝ աղանաղդիք, կրնայ մեկնուիլ նաև իբրեւ սխալ թարգմն.
լատ. *reduces alienigenis* ընդհանրապէս կը օտարագ-
րիք այլաբոյցը: շայկազեանն՝ և անոր հետեւելով նաև
Ասոցն (Арменія въ Эпоху Юстиніана և
466) կը մեկնեն նաև իբրեւ ի հմանադրեմն աղանաղդ, սա-
կայն Մամիկոնեանց համար Թէ՛ ընդունինք որ աղա-
նաղոյցը էին (ուստի և վարձմանիքը — վարձմանակ —
անիշը ըստ Ասոցի)՝ չենք կրնար ընդունիլ որ նաև աղա-
նաղդիք ըլլան: Այս վարձմանիքներն ալ. Հ. Գ. Վ. Դաւ.
կ'ուղղէ ուղղել իբրեւ վարազմանիք, իսկ ըստ մեր տեսու-
թեան այդ արժեւանքն ալ վարձմանիքը-ը կրնան յարա-
բերութիւն մ'ունենալ լատ. *aligero, aquiligero* բա-
սերու հետ իբրեւ քրտնիքը կամ արժեւանիքը:

նական և յունաբար գործածուած քանի մը բառերու վրայ. սակայն բանասիրութեան շատ խախուտ հիմ մը կ'ընծայեն առնոց և վճռական կը համարինք այս կէտիս մէջ կիկծերի՝ հետեւեալ վկայութիւնը. «Այն յունաբէն բառերն, որոնք հեղինաւ կ'ին գրութեան մէջ կը գտնուին, ... ոչինչ կ'ապացուցանեն որովհետեւ կրնան դիւրաւ մեկնուիլ այն սերտ յարաբերութիւն « ներով, որը կային հռովմէական կայ « սերութեան և հայաստանի մէջ՝ չորրորդ « դարու առաջին կիսուն »:

Եւ ճիշտ այս սերտ յարաբերութիւններն որ առաջնորդ կ'ըլլան մեզ այժմ լատիներէն հին բնագիրը նշմարելու, առ որ կ'օգնեն նաեւ իւր կրկնակ անունները՝ Բիւզոնդ կամ Բիզանդոսի, և մանաւանդ փառստոս՝ որ զուտ լատինական է: Սակայն մեր կարծեաց հիմը լեզուական ցնոտութիւնները կը կազմեն սխալ թարգմանութեանց միջոցաւ՝ որոնք հայերէնի մէջէն սկսն յայտնի կը փայլեցնեն լատիներէն բնագիրը:

Այսպիսի սխալներէն առաջինը կը փայլի յէջ 50 և զայն կը պարտինք օրինակողին, որովհետեւ թարգմանիչը անզորազանալով՝ ուղղած է իւր սխալը, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս Ազաթանգեղոսի յառաջարանին մէջ տեսանք երկպառակութեամբ յանդիման օրինակի մէջ: Հոս ալ ունինք համապատասխան չիւ է = ինսուր զուգորդութիւն մը լատին. modum բառի սկզբնաբար nondum կարգացուելով: Ահաւասիկ այդ խօսքը. « Այնչափ զայրացոյց զըրգեանք... զթագաւորն Պարսիցի վերայ արքային Հայոց, որ ապա առ հրաման ի նմանէ, զի չիւ է ձևոր գտանել մարթել ճանապարհս, մեքենայիւր զայթակողութիւնս զնել՝ որսալ ըմբռնել զարքայն Հայոց »: Արդ ջնջելով այս սխալ ընթերցմամբ յառաջ եկած և նոյն իսկ թարգմանէն սըր-

բագրուած աւելորդ չի. է — ն կ'ունենանք պայծառ իմաստը. « այնչափ զայրացոյց զըրգեաց... որ ապա առ հրաման ի նմանէ, զի ինսուր գոյգէ՝ մարքասցի ճանապարհս, մեքենայիւր զայթակողութիւնս զնել՝ որսալ ըմբռնել զարքայն Հայոց »:

Ասոր նման սխալ մըն ալ զոր դարձեալ ինքը թարգմանիչը փութացեր ու սրբագրեր է, ունինք յէջ 97 քանի բառով՝ որուն կից ունին երեք ձեռագիրներ նաեւ զի. իմաստը կը պահանջէ որ այդ քանի — ն սրբագրութի զի, և զատ զիւրին էր թարգմանչին շփութեւ ռատ = քանի և quod = զի բառերն իրարու հետ. Եւսերիոս կը խնդրէ, ըստ սաղրեկոյ՝ Ս. Բարսղի, որ իւր հետ ընկեր մըն ալ կարենայ բերել վիճաբանութեան համար, թագաւորը այն ատեն կը հարցնէ արիանոս եպիսկոպոսաց, « և յանձին կարան եւրոս Եւսերի քանի (յերիս օրինակս զի քանի) անցէ ընկերս ընդ ինքեան, յորժամ զայցէ յատեան »: Այս պիտի ըլլայ — և յանձին կարան եւրոս զի Եւսերի անցէ ընկերս ընդ ինքեան:

Նոյնպիսի սխալ մ'է նաեւ նախորդ էջի (96) գեա բառը, ծագած՝ լատիներէն cum (quum) = յորժամ բառը կարգաւով eum = գեա: Արիանոս եպիսկոպոսունք կը դիմեն առ վաղէս խնդրելով որ կրօնական հակաճառութիւն մ'ըլլուի, փոխանակ մէկէն կայսերական հրովարտակով ուղղափառները հաւածելու, և որ կողմն յաղթեցէ, յայտ յիցի. զի մի՞ զնա քանադատ, զյոսպատ ինչ երեւցի յաղորարիւն: Այս պարբերութիւնը ցնոտութեան առնելով մեծ. Հ. Գ. Վ. Նահապետեան ³, կ'ըսէ. « զեա. « Ուղղ, Թերեա նմա — Աւելորդ կը թուի « գեա և ուղիղ զայ իմաստն զի մի՞ չըսնայատ, և այլն: Սակայն ինչ կը թուի որ բան մը կը պակսի բոլոր իմաստը լրացնելու համար »: Արդ հոս բան մը

1. Փառստոս Բիւզոնց կամ ճախական եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւնը. Թրգմն, Հ. Գ. Վ. Թորոսեան, էջ 24:

2. Յաջորդ 98 էջի մէջ երբ կրօնական վիճաբանութեան նկարագիրը կ'ըլլայ, Ս. Բարսղի համար կ'ըսուի որ, Նոյնով արքով յեալ լինել, կար զինպագոյն եպիսկոպոսին Եւսերի, եւ ՍԱԲԻԲԻ վկայութիւն ի գրոց: ՍԱԲԻԲԻ բառը որովհետեւ ձեռագրաց սխալ ընթերցմամբ եղած

է սա գրէր, մեծ. Հ. Գ. Վ. Նահապետեան (Ուղղ. ազգ. Մատեն. էջ 86) ինչպէս ՍԱԲԻԲԻ բառց աւելի ճիշտ կը համարինք մեր ուղղագրութիւնը դիտելով որ Բարսղի կեցած Դաւթի եանք (զինպագոյն) Ս. Գրոց խօսքերը կը թելադրէր:

3. Ուղղ. ազգ. Մատենագրաց էջ 84:

չպակօրիք և ոչ ալ զմա՝ աւելորդ է, այլ միայն պէտք է զայն յորժամ ընել թարգմանութեան սխալն ուղղելով. զի մի յորժամ բանադատ, զրադատ ինչ երևեացի յաղբարիւն: Այս ական յայտնի սխալը կը քաջաբերէ զմեզ նոյն էջի ուրիշ իմաստ մըն ալ ուղղելու՝ հիմնուելով ձեռագրաց համաձայն ընթերցման վրայ. հրատարակիչը բնագրի այլ վստահ զի առ Աստուած՝ ԲԱՆԱՍԱՍՏԱՍՏԻՆ ԲԱՆԱՍԻՆ և քննութիւնքն խօսքը կ'ուղղեն — այլ վստահ զի առ Աստուած՝ ԲԱՆԱՍՏՈՍՏԻՆ ԲԱՆԱՍԻՆ և քննութիւնքն. թերևս լատագոյն ըլլաւ որ ուղղել նաև այլ զի վստահ առ Աստուած՝ ԲԱՆԱՍՏՈՍՏԻՆ և այլն: Բայց մեզի կ'երևի որ այս իմաստին մէջ ոչ թէ հաւատասցին (== հաւատասցին) բառն է ուղղուելու կարօտ, այլ՝ առ Աստուած բառերը, համարելով թարգմանչի յատուկ սխալ ընթերցում մը ad eum == առ ինքն — ի փոխարէն ad Deum == առ Աստուած կարգաւորով. որով ձեռագրաց միաձայն ընթերցումն ալ կը մնայ ճիշտ, տալով ուս խօսքը. այլ վստահ զի առ ինքն ԲԱՆԱՍՏԱՍՏԻՆ ԲԱՆԱՍԻՆ և քննութիւնքն, վաղմիտակի փոխացի զուրկ: — Այս ոճով կրնայ մեկնուել թերև մը տրուիլ 20 էջի նայի բային համարելով բնագրին մէջ լատ. cernere == նայիլ բայ մը՝ որ փոխարեքաւ իմաստով կտուի կը նշանակէ. որով կ'ըլլայ. և ոչ տային անխտիր արշաւն աւերիլ զերկիրն Հայոց, եւ ոչ նայիլ (ուղղ. = եւ ոչ մարտնչել):

Թողլով դեռ ուրիշ մանր անուշադրուելիքներ յորս այնք, նմա կը դրուին՝ փոխանակ այնորիկ, նորա == ipsi ըլլալու, ինչպէս յէջ 108 և 201. կամ ինչպէս յէջ 116 և 186 ուր զիտրդ և զի զիրար կը փոխանակեն լատ. մտադիր ջըլլալով ut == զի, որպէս և uti == իբրև. բառերու. և կամ ինչպէս յէջ 126 ուր ի գանձ տակ (== ի գանձատունն)՝ Խրաւայէր բառը ուղղելի կը համարինք յանձներ, աշահեղ կամ տաքեր լատ. mando բայով, առնունք աւելի կարեւոր կէտ մը յէջ 118 ուր կը կարգանք. « յայնժամ թագաւորն զիւր սառ » մոյրն զգլխովն ամեհալ, ի փոյր կնւանն « մտեալ, զիւր զէմս երեսացն ծածկէր,

« քնոյ պատճառ եղեալ » ։ Այս տարօրինակ կնւանն՝ հայկազեան բառգիրքը կրնա բառէ հանելով խորդալ կը հասկնայ¹, իսկ մեծ. Հ. Գ. Վ. Նահապետեան² կը սըրբազրէ զայն նկնան կամ նկնարանն, Բայց մեզի ուղղագոյն կը թուի այդ կնւանն բառը փաւստոսի սովորական կրկնութիւն մը համարիլ նախորդ ի փոյր բառի և ուղղել ի շունն. սակայն ասկէ աւելի կարեւոր է ուղղել այդ ի փոյր բառը և դնել ի զատուորակ կամ ի զանոյն նշմարելով սխալ ընթերցում մը sedule == ի փոյր, շունի փոխանակ կարգաւոր sedile == զանուորակ, զանոյր: Ուստի այս սրբագրութեամբ բովանդակ խօսքը պիտի ըլլայ. « յայնժամ » թագաւորն զիւր սամոյրն զգլխովն առ « ծեալ, ի գանաւորակն կամ ի պաղպաղ » ջունս (խոր sum?) մտեալ, զիւր զէմս « երեսացն ծածկէր, քնոյ պատճառ եղեալ » ։

Բաւական համարելով այս օրինակները փաւստոսի պատմութեան լատիններէն բնագիրը նշմարելու համար, անցինք այժմ մեր մատենագրութեան աւելի կենսական և կարեւորագոյն կէտ մը ջօշափելու, այս է՝ տեսնելու թէ ինչ հետեանք կրնան ելլել այս մեր տեսութիւնքը հիմն առնելով. եւ նախ կը տեսնենք որ լայն գիծերով կը շնչտուի ազգային և հայագէտ բանասիրութեան մինչև ցայժմ անտեսած կարեւոր մէկ տարրը, լատին լեզուն, որ մեր ոսկեդարեան մատենագրութեան առաջին և հիմնական տարրը կը դառնայ ։ Նախորդ յօդուածի առաջին տողերու մէջ համառօտ ակնարկով կը թուէինք հայ-հռոմէական սերտ յարաբերութիւնները որոնք անշուշտ իրենց անդրադարձ ցուցաբերում ունեցած պիտի ըլլային բուն հայ հայրենեաց պաշտօնական կամ զիտնական անձանց վրայ: Այս յարաբերութեանց շրջանակը հին Հռոմէայ հետ շատ զգալի կերպով զօրացաւ մեր այդ յօդուածէն վերջ Հռոմէայ մէջ

1. Իթէ ստուգիւ թարգմանիքն հոս կրնա բառը դնել ուզած է, պիտի տրուիլինք ըսել որ յայտնապէս սխալած է և թերևս sum=խոր և sum (sus)=խողովուր բառերով.

2. Ուղղ. ազգ. մատեն. էջ 98-94.

Միհրական տաճարի մը գտնուելովը, գիտէինք թէ Միհր աստուծոյն պաշտօնը եւ ուսպետ—հիւպատոսութենէ առ կայսրութիւն աւանդուած ժառանգութիւն մ'էր Պարթև—հայերէ հոս փոխանցուած, սակայն չէինք գուշակեր որ այդ միհրեան պարթև—հայ գաղթականութիւնը այնքան զօրաւոր ըլլար արդէն որ այսպիսի մեծ տաճար մը ունենար իրեն սեփական այնքան պատուաւոր կեդրոնի մը մէջ : Հոգովայ ժողովուրդը ինչպէս իւր պարտեալ կամ դաշնակից ազգաց ներկայացուցիչները կ'ուզէր իւր առջև տեսնել, այսպէս ալ կ'ուզէր որ անոնց աստուածները ասանջականութիւն գտնէին իր որմերէն ներս. եւ դառ ժամանակ որ մինչև իսկ անոնց լեզուն ալ ժառանգեց, ինչպէս կը վկայէ կիկերոն յունարէնի համար, սակայն տեեց այդ քիչ ժամանակ. և արդէն կիկերոնէ մէկ ու կէս դար վերջ՝ Պլուտարքոս իւր Պրատուակոն խնդրոց մէջ կը վկայէ որ լատիներէնը գրեթէ ամէն ազգաց ընտանի լեզուն էր. Bientôt, dans la plus grande partie du reste de l'Europe, de l'Afrique du nord et de l'Asie occidentale, le latin, cultivé à côté des idiomes indigènes, que n'avait développés aucune culture, devint, sinon comme langue parlée du moins comme langue écrite, commun aux hautes classes de tout l'Empire, կ'ըսէ հմուտ լեզուագէտ քանասէրն Léon Vaïsse,¹ և յետոյ կը յաւելու. Après le partage de l'Empire, les empereurs d'Orient, jaloux de conserver le titre d'empereurs romains, y maintinrent, quelque temps du moins, le latin comme langue du gouvernement et de l'administration, et en enjoignirent l'emploi

dans leurs édits et rescripts. Եւ թէ որքան նախանձայուութեամբ ու սաստկութեամբ կը կատարուէին այս հրամանները, նշան է եգիպտոսի մէջ 462—ին պաշտօնանկ եղած սպայ (magistratus) մը որ յանդգնած էր հասարակաց գործերու մէջ լատիններէնի տեղ յունարէն գործածել : Եւ այս էգիպտոսի մէջ ! Իսկ ի՞նչ պիտի ըլլար ի Պոլիս որ կայսրութեան մայրաքաղաքն էր, և որմէ քայլ մը հեռու, նիկիոմիդիոյ մէջ, արդէն չորրորդ դարուն սկիզբը հետետրութեան դասախօսութիւն կ'ընէր Լակտանտիոս, քրիստոնեայ կիկերոն անուան արժանանալով : Եթէ հոգով մայեցի կայսր մը, Մարկոս Ալեքիոս, երկրորդ դարուն յունարէն կը գրէր իւր մուտնոյրիւր, արևելցի և եգիպտացի բազմաթիւ հանճարներ և մատենագիրներ լատին լեզուն միայն կը ճանչնային իրենց արժանաւոր, ինչպէս Ապուլէոս, Տերտուլիանոս, Ս. Օգոստինոս, Գ. դարու մէջ և Գլաւտիանոս Ալեքսանդրացին Դ. դարու վերջեր և հինգերորդին սկիզբը : Իսկ աւելեւ Վոսփորի ափանց վրայ, Չորրորդ դարու մէջ էր որ Էւտրոպիոս Պարթևաց հետ կառուող զօրավարը Վաղէս կայսեր կը նուիրէր իր Breviarium historiae romanae տասը գիրքերը. առ նոյն կայսր Վաղէս կը նուիրէր նաև 369—ին Ռուփոս Փեստոս նման ուրիշ գործ մը Breviarium rerum gestarum populi romani² : Եւ նոյն դարուն վերջը Ռսկեբերանի հայրենակից յոյն Ամիանոս Մակեդոնոս կը շարունակէր Տակիտոսի պատմութիւնը իւր Rerum gestarum 31 գիրքերով : Լոնլով դեռ բազմաթիւ գրութիւններ և հեղինակներ, յիշենք այս չորրորդ դարու վերջէն առ մեզ հասած Notitia dignitatum et administrationum որ տեսակ մը կայսերական զանաւանկ կամ

1. Encyclopédie moderne հաս. 19 է քառն Latin էջ 159—160.

2. G. Paris. *Romania edicta*. (Ch-V. Langlois. *Lectures historiques—histoire du moyen âge* էջ 12. որ կը կարդանք նաև. Quand la capitale de l'empire eut été transportée à Byzance, il n'en

resta pas moins l'empire romain: Constantinople fut appelée nouvelle Rome ou simplement Rome, et la langue latine resta longtemps encore la langue officielle.

3. Միջ մը Փաստոս Քիզանցն ալ այս Breviarium—ներու նման գործի մը մնացող է՝...

պաշտօնական ցուցակ մ'է արեւելեան և արևմտեան կայսրութեան արքունեաց և վարչական պաշտօններու: Իսկ յաջորդ հինգերորդ դարու մէջ բաց ի Մագրովիուսէ և Թէոդոս Բ. ի օրինագրքէն, Պուլսոյ մէջ զաստիստոգ հոովմայեցի հետտրնէրէն յիշենք յանուանէ հռչակաւոր Գլէտոնիսը, և լռելով ուրիշ շատեր, ըսենք միայն որ գրեթէ յետին և ընտրեալագոյն լատիններէն քերականութիւն գրողները եղան երկու արեւելիք, Բրիսկոս կեսարացին, հետտրութեան ուսուցիչ Պուլսոյ մէջ Անաստաս կայսեր ժամանակ Institutionum grammaticarum 18 գիրքերով և իւր աշակերտն Եւտրէս՝ Ars de verbo երկու գիրքերով: Դեռ վեցերորդ դարու մէջ ալ Պուլսոյ մէջ Յուստինիանոս իւր հռչակաւոր օրինագիրքով հոովմէական պերճութեան գրեթէ յետին կոթողը կը կանգնէր լատին լեզուով:

Հոս Պուլսոյ մէջ, ի նորն Հոովմ, զոր հիացած կը գովաբանէ Փարպեցին, մեր երանաշնորհ թարգմանչաց առաջին դասը իւր աստուածաբանական և իմաստասիրական հելլենական հմտութեանց հետ կը հմտանար նաև լատիններէն լեզուի, ինչպէս յիշեցինք նախորդ յօդուածի մէջ. և ինչպէս յետոյ իրենց կրտսերագոյն եղբարք, երկրորդ կամ փոքր թարգմանիչները, (որ թէպէտ Պուլսոյ մէջ կը յաղթանակէին, բայց յԱթէնա իրենց ուսումը կ'առնուին մինչև իսկ Աթենացի անունը ժառանգելով) յունարէնի հմտութեամբ կը փայլէին և հայ լեզուն ձեռնելով յունին վրայ կը կազմէին մեր մատենագրութեան մէջ ծանօթ հերթնաւորաց զպրոցը, այսպէս ալ այս երկրագոյն թարգմանիչք իրենց պառգլուի անմահ դաստիարական, մեծ հայրապետ Ս. Սահակաւ, և անմահ ուսուցիչ վարդապետաւն, Ս. Մաշթոցիւ, կը կազմէին ցարդ անտեսուած լատինագլուսաց դպրոցը: Եւ հինգերորդ դարը, ոսկեղար հայկական գրականութեան, զոյգ առատարուղի աղբերաց նման, տեսեր է իւր մէջ հոսիլը այս երկու լատին և յոյն հակայ հոսանաց, տալով իրարու անդակից

եղբայրակից մատենագրաց, իրարու այնքան մեծ և իրարմէ այնքան հեռու լեզու և ոճ: Այս զանազանութիւնն է ահա, լատին և յոյն լեզուի ազդեցութեան, որ կրնայ բանաւոր լուծում մը և մեկնութիւն մը տալ առաջին և երկրորդ թարգմանչաց, և նոյն իսկ միևնոյն խումբի մատենագրաց լեզուին մէջ նշմարուած զգալի տարբերութեան. ինչպէս մեծ տարբերութիւն մըն ալ յառաջ կը բերէ ասորերէն լեզուն՝ իր կարգին: Եւ այս զանազան հոսանաց մտաղիւր ըլլալով է միայն որ կը համարինք թէ պիտի կարենանք վերջապէս, յետ երկար և անծայր վիճարանութեանց՝ ասկէ վերջ ճշտել ու սահմանել իւրաքանչիւր խումբի պատկանող գործերը, և որոշ գծել հայ ոսկեղէն լեզուի հիմնական տարբերը, քերականական ձեւերը, շարադասութեան դարձուածները, պարզ և միանգամայն վեւմ, իւր նախադասափար լատիններէնի նման, զատելով զայն նախադրութեամբք ու շրջանաւոր պարբերութեամբք գունագեղուած յունարանութիւնէ, և ասորական խորթ ճաշակէ և իւրադասութեամբք ոճերու և բառերու կուտակութիւնէ:

Հ. Յ. ԱՊԻԵՐ

1. Ս. Մարովոյ որ միայն ՍԱԿԱՒ ՍԻ մերձաւորեալ էր ի յունարէն ձեզնեայան (ըստ Գ. Փարպեցոյ), ըստ հմուտ երեզնդապետին լատին լեզուի, ինչպէս կը վկայէ Սանեցի կարապետ վարդապետ (որ ջուր փէլ դարու, ըստ Հ. Ախլանի). զգի նա միայն էր ՀԱՐՏԵՍ ԱԽՏԵՆԱԿԱՆ, ժառանգի և արիական ստորին և փերիկեցաց թուականին» (Հայագաւտում. էջ 145): Գ. Փարպեցոյ հակասակ՝ Մաշտոցի վարդաց յօրինող Ս. Մերսոյաց ճամբը կը վկայէ, «ի մանկութեան տիան վարժեալ հելլենական դպրոցեան»։ Սակայն մեր վերադոյն ըսածները կը ցուցեն թէ այս երկու հեղինակութեանց մէջն որը աւելի հաւատարիմ համարելու ենք։ Այժմեան Մաշտոցի վարդք ծագիկեմով մ'է յօրինուած Ս. Լուսաւորչայ, Ս. Սահակայ, և այլոց ճամբը կանխազգայն ըսուած իմաստներով և բառերով։ Այսու է նաև որ Ս. Մարովոյ կ'ըլլայ յռատարի Վրաց և Աւանաց փոխակին րոճէ Լուսաւորչայ, ինչպէս յայտնի ցուցուց Առ. Ն. Մառ հրատարակելով Աղաթանգեղայ պատմութեան հին արարքն Թաղանթութիւնը, իսկ մեր նախնայ մէջ, Սանեցին է՛ միակ ծիծեռնիկը՝ որ Ս. Մերսոյայ (կամ զէ՛՛՛՛՛ հին նախնաց) լատինադիտութեան վկայէ։ Հ. Արեւան կը գմայի Սո. կամնիցեցոյցը ըզմ պայտիկ յիշատակի մը գտնելով. «Յայն առիւի հետաքրքրեալն է ասոր յիշեն Մերսոյայ պատմով մի հնազոյն քան զերէնք Ժ. դարու, և Բուր նոյն ինքն Մեծն Մերսովոյ, որ յիշեր էր իր գրոց մէջ զՀամմալեցիս, Գրայիոս, Գրարգիս ոմն»։ (Հայագաւտում. Ա. էջ 48)։